

Considerații asupra artei bisericilor voievodale din Țara Zarandului

PAVEL BINDER

Literatura de istoria artei referitoare la monumentele românești din Țara Zarandului este destul de bogată. Și aceasta nu poate fi o întâmplare. Bisericele de piatră și fragmentele de pictură murală din Crișcior și Ribița datează de la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor, păstrând unele din cele mai vechi tablouri votive românești din țară.

Figura ctitorului, împreună cu aceea a soției sale din biserică de la Crișcior, stăruie pe perețele vestic al acesteia. Inscriptia pictată, cu elegante caractere chirilice, îl denumește astfel: „*Robul lui Dumnezeu ctitorul jupanul Bălea*”¹.

În biserică din Ribița tabloul votiv, păstrat pe perețele sudic, are următorul text slavon: „*Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea... jupînului Miclăușu și cu jupînița Stana... în zilele lui Jicmond... au isprăvit... popa Dragoșin, în anul 6925 [1417] în luna lui iulie 15, s-a isprăvit și s-a zugrăvit cu mîna...*”. Din nefericire inscripția nu poate fi citită în întregime și probabil va rămîne pentru totdeauna ascuns numele zugravului.

După cum remarcă istoricul de artă Vasile Drăguț, asemănările cu picturile bisericii din Crișcior sînt evidente, încît se poate vorbi de același meșter. Gama cromatică mai bogată și desenul mai ferm de la Ribița sînt mărturiile concludente ale unei faze mai evolute².

Silviu Dragomir, autorul primei monografii despre bisericile românești din Zarand³, a întocmit biografia și tabloul genealogic al jupînului Bălea din Crișcior. Pe tabloul votiv amintit apar jupînul Bălea, jupînița Vișa, Ștefan Bălea și Laslău Bălea, fiii lui Iova și nepoții jupînului Bălea.

jupînul Bălea	jupînița Vișa
Iova	
Ștefan Bălea	Laslău Bălea

Jupînul Bălea, numit voievod (*Belam Vajda*) la începutul secolului al XV-lea primește ca donație satele Crișcior, Zdrapți și Țărățel (*Kritsor, Zraycz et Czerczel*). În anul 1415 voievodul Bălea din Crișcior (*Boaly de Krestior*) a fost executat din ordinul lui Pip Spano de Ozora. Se pare că moștenitorul satului Crișcior a fost Laslău Bălea, amintit

de tabloul votiv de mai sus. În anul 1445, „*Ladislau de Bolya*” este pomenit ca unul din reprezentanții districtului românesc Crișul Alb. Din aceste date Silviu Dragomir concludă că districtul Crișul Alb își avea centrul în Crișcior, unde stătea voievodul.

Din acest izvor istoric reiese că tabloul votiv din Crișcior reprezentînd pe voievodul Bălea și familia sa a fost pictat prin 1410, încă înaintea execuției jupînului Bălea, dar după ce nepoții lui, Ștefan și Ladislau (cel din urmă amintit în 1445) se născuseră.

O situație similară se observă și la Ribița. Aici urmașii fraților Vladislav și Miclăuș, reprezentați în tabloul votiv din 1417, sînt voievozii Șerban și Ioan (*Sorban et Johanni de Ribicze wayvodis nostris dilectis*) din 1445⁴.

Atît Ribița cît și Crișciorul erau reședințele voievozilor români din comitatul Zarandului. Conform documentului din 1390, cetăți regale Șiria din comitatul Zarandului îi aparțineau districtele românești Hălmașiu, Căpîlna, Ciuci (azi Vîrfurile), Obîrșia Crișului, Arăneag, Cladova și Crișul Alb⁵. Actul de donație din 1439 amintește de următoarele districte românești: Cladova, Arăneag, Căpîlna, Vîrfurile, Hălmașiu contopit cu districtul Crișul Alb sau Baia de Criș, Ribița și Băița⁶. Districtul Ribița din 1439 este identic cu districtul românesc Obîrșia Crișului amintit în 1390.

Afară de bisericile voievodale din Crișcior și Ribița — care prin urmare erau zidite în reședința voievozilor unor districte românești —, mai avem date despre biserică de piatră din Hălmașiu. Voievodul român din această localitate (*homo noster citet Bybarch wayvodom olakarum de Holmad*) este amintit încă din 1359⁷.

Márki, autorul unei ample monografii despre județul Arad, afirma că biserică bizantină cu navă în cruce din Hălmașiu a fost construită de voievodul român care avea reședința aici⁸. Deocamdată nu avem la dispoziție date despre bisericile voievodale de piatră din Vîrfurile, Căpîlna (azi Siliște), Arăneag și din alte districte românești din Zarand. Exemplul altor biserici de piatră din Hunedoara (Densuș, Strei etc.) și Maramureș (Peri, Cuhea — azi Bogdan Vodă) duc la concluzia că voievozii români fiind mai bogați și puternici, în reședințele lor, zideau biserici de piatră, pe cînd cnezii și poporul de rînd se mulțumeau cu biserici de lemn.

Arta zidăritului și a picturilor murale la românii din Transilvania și Crișana își avea în mod firesc centrul în șantierele bisericilor de piatră voievodale.

În biserică fostei mănăstiri din Rîmneț de lângă Aiud se păstrează o inscripție murală cu următorul text: „*Am scris eu mult greșitul, robul lui Dumnezeu, Mihul zugrav*”

⁴ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 245—246.

⁵ „*Castrum nostrum regale Vilagoswar vocatum, in comitatu de Zarand situatum necnon districtibus olabalibus Halmag, Kapolna, Chych, Keresfew, Aranag, Kaladna, possessio Feyrkeresbanja*”, cf. Lukinich E., *Documenta historiam Valachorum in Hungariam illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, Budapesta, 1941, p. 397; Silviu Dragomir și Sabin Belu, *Contribuții la istoria așezărilor românești din Munții Apuseni*, „Cumidava”, II, Brașov, 1968, p. 68.

⁶ Pesty Frigyes, *Magyarország helynevei*, I, Budapesta, 1888, p. 421—423.

⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. II, Sibiu, 1897, p. 172, doc. nr. 758. În anul 1525, Ștefan Moga avea în subordine două voievodate (*Wayvodatus Stephani Moga, tam major quam minor*), vechile districte Hălmeag și Căpîlna, cf. acad. David Prodan, *Domeniul cetății Șiria la 1525*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, III, 1960, p. 40—41.

⁸ Recenzie publicată în „*Archaeologiai Ertesítő*”, 1892, p. 256.

din Crișul Alb/Михуль Зугравъ Бълкришъ, sub păstoria arhiepiscopului Gheorghe, în zilele lui Matiaș Crai la anul 1486, luna iulie 2”⁹. Vasile Drăguț, autorul unui documentat studiu despre zugravul Mihul, nu precizează însă de unde era acest „*Mihul din Crișul Alb*”.

Din cele arătate mai sus reiese că prin Crișul Alb trebuie înțeles districtul românesc din jurul orașului Baia de Criș, sau chiar Crișciorul¹⁰, reședința voievozilor români din districtul Crișul Alb. Cunoșcînd faptul, că în evul mediu multe meserii se moșteneau din tată în fiu, putem afirma cu oarecare siguranță, că zugravul Mihul a fost fiul sau nepotul zugravului anonim din Crișcior, care a executat artisticele picturi murale din bisericile voievodale din Crișcior (ca. 1410) și Ribița (1417).

„Școala de zugravi” din Crișcior — care și-a început activitatea încă înaintea lui Gavril Uric, primul pictor român cunoscut — se pare că a jucat un rol principal în îndobîdirea interioară a multor biserici românești din Hunedoara și Țara Zarandului (Crișcior, Ribița, Peșteana, Leșnic, Densuș, Zlatna, Rîmneț etc.).

Inscripția din Rîmneț mai are și o altă importanță: pentru anul 1486 atestă păstoria arhiepiscopului ortodox Gheorghe cu reședința chiar la Rîmneț sau la Alba Iulia. Cu cîțiva ani mai înainte (1479) este amintit „*Ioanniti methropolitani Albajulensis*”¹¹.

Studiul monumentelor istorice medievale românești, din Țara Zarandului dovedește că pe infrastructura bisericilor de lemn sătești, în reședințele voievodale, în cursul secolului XIV—XV, se ridică biserici de piatră. Exemplul bisericilor de piatră din Țara Zarandului arată că toate erau ctitorii ale voievozilor români. La Crișcior se formează o școală de zugravi care a funcționat în tot cursul veacului al XV-lea. În persoana înaintașului zugravului Mihul din Crișul Alb (Crișcior) se conturează figura primului pictor român. Totodată portretul jupînului Bălea din Crișcior constituie cea mai veche imagine a unui voievod român din Transilvania.

⁹ Vasile Drăguț, *Zugravul Mihul și epoca sa*, în „*Studii și cercetări de istoria artei*”, Seria Artă plastică, 13, 1966, nr. 1, p. 39—43.

¹⁰ După S. Dragomir, Crișcior se mai numea și Crișul Alb, cf. N. Drăganu, *Românii în veacurile IV—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, p. 311—312.

¹¹ Zsarkovits Kálmán, *Egy kis helyreigazítás*, în „*Századok*”, 1897, p. 172.

Miron Barnovschi ctitor în Suceava

VASILE DRĂGUȚ

Într-un articol anterior am încercat să demonstrăm întrucît epoca lui Miron Barnovschi merită să fie considerată cu toată atenția, numărul mare de ctitorii ridicate în scurtă lui domnie, ca și programul lor de fensiv constituind argumente temeinice pentru așezarea acestei epoci la loc de cinste în istoria artelor din Moldova medievală¹. Rîndurile ce urmează își propun să întregască imaginea activității ctitoricești a destoinicului voievod, pe baza unor știri mărunte risipite în diferite publicații.

¹ Vasile Drăguț, *O epocă artistică uitată: epoca lui Miron Barnovschi*, „*Buletinul monumentelor istorice*”, 1973, nr. 1, p. 15—24

Astfel, în „Index Zolkieviensis” găsim următoarea informație: „Ioanu Mironu Barnovschi vodă dăruiește casa sa proprie împreună cu o pivniță de peatră din Suceava meropoliei de acolo ad s-tum Georgium, unde sîntu depuse moaștele s. Ioanu celui Nou și încuviințează să vîndă în numita casă vinu, răc. iu ș.a.m.d. fără a fi supusu la decin.ă, însă în scopu de-a înlesni procurarea luminatului pe lingă santele moaște; dato Iași, 7135, april 20”².

Aflăm deci, că Miron Barnovschi avea o reședință la Suceava pe care o dăruia în 1627 mănăstirii Sf. Gheorghe din acel oraș. Dania voievodului pentru biserica mitropoliei sucevene ar putea contribui și la datarea paraclisului ctitorit de Anastasie Crimca în vecinătatea aceluiași monument, paraclis a cărui pisanie precizează că a fost înălțat „în zilele blagovestivului Domn Miron Barnovschi”³. Într-adevăr, între cele două acte de devoțiune pare a exista o consonanță, motivată, poate, la timpul respectiv, de interesul pe care atît domnul cît și mitropolitul Moldovei l-au avut pentru vechiul lăcaș de cult sucevean.

Dar existența la Suceava a casei lui Miron Barnovschi se conjugă și cu alte elemente care vin să pună în lumină și să nuanțeze legăturile pe care voievodul le-a avut cu orașul Suceava. Astfel, în 1784 un grup de cetățeni suceveni, răspunzînd unui chestionar austriac, arată că în localitate se găsesc mai multe biserici, între care una cu numele de Barnowsky⁴.

Nici un alt document nu mai amintește despre faptul că în Suceava ar fi existat o biserică ctitorită de Miron Barnovschi, care să-i poarte numele, dar există un puternic temel pentru a da crezare știrii de mai sus.

Încă în 1903, Eugen Kozak relatează că în apropiere de hotarul Langer din Suceava, în punctul numit „pivnița de vară” (Sommer-scher Keller) a fost găsită o piatră de mormînt tăiată și refolosită ca uscior. Pe această piatră se mai putea descifra inscripția: „... МС гонд (и) у напемѣ ю мIRON барновск (е?) воивода ... | м ... | ... лісь и прѣ-тавісь въ то ...”⁵ adică „domnul nostru Io Miron Barnovschi voievod ... și s-a pristăvit în anul ...”. Kozak presupunea că după uciderea lui Miron Barnovschi la Constantinopol, în 1633, boierii i-au adus trupul și l-au înmormîntat într-un cimitir din Suceava. Dezafectarea cimitirului și refolosirea pietrei funerare ca toc de ușă s-ar fi întîmplat după părăsirea sa, în secolul al XIX-lea⁶.

Coroborînd cele două știri, credem că se pot trage următoarele concluzii: a existat o ctitorie a lui Miron Barnovschi în Suceava, situată probabil în vecinătatea casei sale; în această biserică a fost înmormîntat trupul nefecitului voievod, după năpraznica sa moarte întîmplată la Constantinopol din ordinul sultanului Murat. Rămășițele domnești nu puteau fi înhumate într-un cimitir, cum presupunea Kozak, ci neapărat într-una din ctitoriile sale, potrivit tradiției. De ce la Suceava și nu în noua cetate de scaun de la Iași, unde se află o importantă ctitorie a domnului, biserica sfînta Maria-Barnovschi? Poate din același motiv de taină protectoare pentru care, cîteva decenii mai tîrziu, piatra de mormînt a lui Constantin Brîncoveanu avea să rămîină fără nici o inscripție. În capitala țării, iscoadele turcești mai ușor ar fi putut

afla despre cinstirea postumă dată celui răpit vieții prin singeroasa hotărîre a Porții otomane.

Locul ctitoriei sucevene a lui Miron Barnovschi ne este, deocamdată, necunoscut. Rămîne dincolo de orice îndoială că o asemenea ctitorie a existat, ea sporind numărul — și așa destul de mare — al lăcașurilor de cult ridicate de harnicul voievod. Alături de cetatea Dragomirnei, de casele și de biserica de la Toporăuți, casele și biserica din Suceava definesc cu mai multă claritate atașamentul pe care, îl știm bine, Miron Barnovschi l-a avut pentru Țara de Sus a Moldovei.

Grigorescu inedit

MIHAI APOSTOL

Într-un articol publicat în 1957¹, Barbu Brezianu socotea de datorita sa să prezinte mărturiu în legătură cu „cea din urmă biserică pictată de Grigorescu”, pentru că „nici unul din biografii „zgrăvului” n-au menționat”² pînă la acea dată decorația murală a bisericii din Puchenii Mari, jud. Prahova. Elementele folosite în articolul său au fost de natură să elucideze paternitatea picturii „sfioasei biserice din Puchenii” și să sancționeze „sacrilégiul plastic” al restauratorilor.

Cu Puchenii, zestrea lăsată Prahovei de Nicolae Grigorescu, se îmbogățește cu o „nouă” pictură murală care se adăuga celor cunoscute, de la Băicoi (unde debutase alături de zgrăvul Niță Pîrîianu, în 1853, la biserica de pe moșia Cleopatrei Trubețkoi, născută Ghica) și Zamfira (unde fusese ajutat de Nae Pantelimonescu). Atracția acestei Prahove bogate și primitoare va fi vădită. Prin 1891 se va instala definitiv pe aceste meleaguri unde se va stinge, în același an cu un alt titan al culturii românești, B. P. Hasdeu — magul de la Cîmpina.

Băicoiul, Zamfira și Puchenii, la care se adaugă Cîmpina cu muzeul memorial organizat în casa sa constituie tezaurul grigorescian al Prahovei. În prezent vine să i se

¹ Barbu Brezianu, *Cea din urmă biserică pictată de Grigorescu*, „Studii și cercetări de istoria artei”, an. IV, nr. 1—2/1957, p. 255—276.

Fig. 1. *Crist pe Golgota*, varianta de la Mărginenii de Jos.

adauge o nouă podoabă, pînă azi necunoscută cercetătorilor. Este vorba de biserică cu hramul Adormirea Maicii Domnului din satul Mărginenii de Jos, comuna Filipeștii de Tîrg, considerată monument de arhitectură.

Situată în zona precolinară de la nord-vest de Ploiești, monumentul adus în discuție — o modestă bisericuță satească din veacul trecut (plan treflat, abside poligonale la exterior, semicirculară la interior, pridvor cu geamlîc etc.) — pălea în fața celorlalte obiective istorice din comună: ruinele palatului Cantacuzino (construcție monumentală, ridicată de postelnicul Constantin Cantacuzino între 1633—1653 și pomenită de Paul din Alep în însemnările sale de călătorie), conacul Filipescu (monument al secolului al XVIII-lea, ridicat pe o așezare mai veche de către urmașii lui Dumitrașcu Filipescu stolnicu), poșta veche (ridicată pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea pe vechiul „drum al domniei”), crucea din vremea lui Matei Basarab și ruinele casei Cantacuzinilor (care după tradiție ar fi fost conacul lui Preda Buzescu, primit în dar de la M. Hai Viteazul)².

Ctitorie a aceluiași „Nicolae biv căpitan za Dorobanț” din Puchenii (care ar fi cumpărat moșia și conacul din Mărginenii de Jos de la Radu Greceanu, cărui îi fuseseră vîndute între timp), construcția a fost terminată în 1855 iunie 15 (decî înaintea celei din Puchenii), după cum se arată în pisanie. În același an, Nicolae Niculescu Dorobanț, ctitorul celor două biserice de sat, încetează din viață.

Așa cum Iorgu Niculescu continuă și termină ctitoria tatălui la Puchenii, pictarea ctitoriei din Mărginenii de Jos revine celui alt fiu Dimitrie Niculescu (mort în 1863), care, îndemnat de mama sa Smaranda, s-a achitat de această obligație familială.

Faptul acesta ne-a determinat să-i alăturăm și alte argumente, care împreună să întărească supoziția noastră după care această bisericuță a fost și ea pictată de Nicolae Grigorescu.

Pornind de la identitatea ctitorilor și a arhitecturii, am căutat să facem o comparație între pictura celor două ctitorii și am încercat o paralelă și cu pictura de la Agapia (1858—1860), după cum se știe contemporană cu Puchenii. Asemănarea ne-a izbit. Un *Crist pe Golgota*, înainte de răstignire, aflat azi la biserica Sf. Ioan Botezătorul din Vaslui³ (fig. 1) și provenind tot de la Agapia

² Mihai Apostol și Mihail Vulpescu, *Muzee și monumente prahovene*, Ploiești, 1971, p. 126—128.

³ Octavian Mărculescu, *Un tablou necunoscut al pictorului Nicolae Grigorescu*, „Biserica ortodoxă română”, an. LXXXI (1963), nr. 9—10, p. 1005—1008.

Fig. 2. *Crist pe Golgota*, varianta de la Agapia.

² Index Zolkieviensis, doc. 30, publicat de Gh. Popovici, în „Candela”, III, noiembrie 1884, p. 687.

³ G. Balș, *Bisericele moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, p. 90—91.

⁴ Rudolf Gassauer, *Contribuții la istoria Sucevei și a împrejurimii*, în „Anuarul liceului ort. Ștefan cel Mare în Suceava”, Suceava, 1927, p. 27. Documentul citat de autor este „Commissions Protokoll über die sämtlichen Privat-besitzungen in der landesfürstlichen Stadt Sutschava”, document aflat în arhiva tribunalului din localitate.

⁵ Eugen Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, I, *Steinschriften*, Viena, 1903, p. 153. Piatra se află acum în muzeul orașului.

⁶ E. Kozak, loc. cit., nota 1.